

MUSLIMANI I KRITIKA

Samedin KADIĆ

1. Kratka povijest kritike

Kritika je pojam širokog opsega. Kao grčki termin, kritika najprije referira na prosuđivanje, donošenje suda o nečemu. Friedrich Schlegel genezu kritike kod Grka vidi u njihovoj potrebi da katalogiziraju naslijeđene pisane spomenike, onda kada je minulo razdoblje velikih pjesnika.¹ Taj posao je uključivao dvostruku praksu, koja je «trajno ostala stožerno uporište stare kritike»: izbor klasičnih pisaca i obrada različitih načina čitanja. A metoda njihovog studija je bila: «neprestano, uvijek iznova ponavljano čitanje klasičnih spisa», «uvijek iznova započinjuće prolaženje kroz taj cijeli ciklus».² Kao umijeće prosuđivanja, kritika je onaj «zajednički kamen temeljac na kojem počiva cijela zgrada spoznaje i jezika».³ Ukratko, kritika nije imala funkciju prosuđivanja u javnosti, niti je bila medij neposrednog sudjelovanja u polisu; u specifičnim uvjetima grčke demokratije, pojam kritike se odnosi isključivo na ocjenjivanje i katalogiziranje tradicije, i nema političku semantiku.

U kasnijim vremenima, pojam kritike prolazi kroz jednu bifurkaciju; s jedne strane, značajno se pomjera prema političkom kontekstu i poprima značenje heretičkog odbijanja stvarnosti, a s druge, ostaje umijeće razumijevanja umjetnosti, te u okviru obilja divergentnih kritika uspostavlja kulturne skale, žanrove i podžanrove, vrednuje kulturne dokumente. Za nas je bitan prvi rukavac, odnosno, kako kritika postaje vještina prosuđivanja društvenih pojava i instrument kristalizovanja vrijednosti u društvu. Može se reći da ne postoji neki vječni, nepromjenljivi status kritike u javnom diskursu. Položaj kritike u jednom društvu zavisi od vrijednosnog sistema određenog društva. U totalitarnim društvima nema kritike. Zapravo, odsustvo kritike jeste uzrok, a ne posljedica: gdje nema kritike, tamo je totalitarizam. Jasno, postoje različite forme totalitarizama, od političkih do kulturnih. S druge strane, demokratske tradicije ne samo da dopuštaju kritiku, nego je kritika, kroz parlamentarni sistem i promoviranu slobodu, utkana u sam državni aparat. Svako ima pravo da iskaže svoje mišljenje i svoju kritiku, a da zbog toga ne snosi posljedice. To pravo, zagarantovano ustavom, građani ne posjeduju samo na pasivnoj

1 Friedrich Schlegel, «O biti kritike», u «Klasici hermeneutike», uredio Jure Zovko, «Filozofska biblioteka Speculatio», Zadar, 2005., str. 79

2 Ibid. str. 80

3 Ibid. str.79

osnovi, nego ga aktivno potvrđuju kroz učešće u najširim oblicima javnog života, od protesta i opiranja, preko izražavanja vlastitih viđenja lokalnih politika, do akta biranja vlasti. Svako biranje je nekakva kritika. Građani se potiču da koriste kritički potencijal u javnom životu, a posjedovanje vlastitog stava ili suda o stvarima je saglasno sa građanskim moralom i lijepim odgojem. Kritika je tako specifičan demokratski filter koji inaugurira profesionalizam i kvalitet kao dominantne kulturne i socijalne principe, a razgrađuje ignoranciju, diletantizam i nepotizam. Preko kritike, kao svakodnevnih društvenih aktivnosti, uspostavljaju se kriteriji u društvu. Prostor kritike dakle, pretpostavlja prostor javnosti u kojoj se vodi dijalog o aktualnim problemima. Nema kritičke svijesti bez dijalgoške svijesti. Ovo su neke opće signature demokratskih tradicija, i jedno grubo skicirano i najšire određeno značenje kritike u Moderni. Subjekti egzistiraju a priori kao intersubjekti, što predstavlja jedan globalni moralopolitički sklop, u kojem se dijalog nameće kao najveća vrijednost, a monolog tumači kao perverzija i aktivnost suprotna umu. "Um više nije a priori utemeljen u jednom sintetičkom stavu nego se manifestuje kao rezultat jedne koncentrirane akcije svih pojedinačnih volja koje teže za argumentovanim jedinstvom."⁴ Intersubjektivizam jeste jedini a priori, a to znači da dijalog na temelju uma jeste jedina neupitna vrijednost.

Kada govorimo o savremenosti, koja se popularno označava tehničkim terminom postmoderna, kritika zadobiva jedan posve novi kontekst. U postmoderni, kritika postaje apsolutni ideal i luckasta moda. No, sada um

4 Manfred Frank, „Conditio moderna“, „Svetovi“, Novi Sad, 1995.

prestaje biti povlašteni mentor kritike. Sam um, označen kao „prosvjetiteljstvo“, „gramatika“ ili prosto kao „pojam“, postaje objekat nemilosrdnih kritika i dekomponiranja. Kritika zadobija ulogu dekonstrukcije, ali prije svega, dekonstrukcije uma. Ako prihvatimo Vattimovu tezu, da postmodernu nije moguće razumjeti bez Nietzschea (i Heideggera),⁵ onda i pri traganju za postmodernim pojmom kritike treba poći od Nietzschea (a onda i Heideggera), koji je konstatovao „smrt Boga“ i sa izrekom „ne postoje činjenice, već samo interpretacije...“ dekonstruirao teleološki koncept povijesti, metafiziku i sve forme idealizama, i što je najbitnije, pojam istine. Ništa više nije iznad kritike. Cijela postmoderna, shvaćena u Vattimovih odrednicama, jeste korpus specifičnih kritika. Kritikuju se dvije najveće ideje: zajednički cilj čovječanstva i ideja o jednom subjektu.⁶ Pluralizam postaje neprikosnoveni ideal. Istina je povijesni diskurs ili komunikacijski koncenzus. Tumačenje se, počevši od Derride, potpuno liberalizira. Svako može svakom znaku u svako doba da dâ bilo koji smisao. Svako može u svako doba da kritikuje svakoga prema vlastitom razumijevanju, kako u literaturi, tako i u politici. Parla-parla-parlamentarizam postaje primarna kulturna aktivnost. Tradicija, ne samo da se detronizira, nego i parodira. To je, u najkraćem smislu, položaj kritike u postmoderni.

(Zanimljive teorijske igre mogu se praviti na hipotetičkom odnosu islama i postmoderne. Naravno, muslimani ne mogu pratiti postmoderni kritički radikalizam. Postoji minimum u koji se ne dira, a taj minimum, kao što

5 Gianni Vattimo, „Kraj moderne“, „Matica hrvatska“, Zagreb, 200.

6 Jean-Francois Lyotard, „Postmoderna protumačena djeci“, „Naprijed“, Zagreb, 1990.

su religija i moral, postmoderna je odavno pretvorila u prašinu. Postmoderna je „epoha poslije Boga“⁷, a kao što je poznato, u islamu ni prije, ni poslije Boga nema niko i ništa. Ali kovanica „muslimanska postmoderna“, ni u tehničkom ni u operativnom smislu, nije nemoguća. Ne bi bilo loše palicom dekonstrukcije polupati sve one tradicijske okamine koje su se vremenom vezale za islam. Postupak dekonstrukcije u muslimanskim zajednicama bi pokazao jedan apsurdan, ali truda vrijedan rezultat: povratak izvornom islamu, očišćenom od folklora, totalitarnih interpretacija i ideologije. Dakle, povratak izvornoj tradiciji. Ali prije toga: srušiti mit, uništiti laž, vratiti dostojanstvo znanju.)

Da bi kritika bila legitimna, ona pretpostavlja hermeneutiku. Hermeneutika, kao umijeće razumijevanja, i kritika, kao vještina prosuđivanja, čine logičko jedinstvo, iako preklapanje ovih termina nije uvijek povijesno uočljivo. Prema E. D. Hirschu razumijevanje logički prethodi svakoj kritici.⁸

U vremenima kada nagomilana tradicija stavi nalog za razumijevanjem i aplikacijom, kritika ima sličnu funkciju kao i hermeneutika, što znači da posreduje između prošlosti i sadašnjosti.⁹ Ona pravi kolekciju povijesnih tekstova, razumijeva i prosuđuje povijesnu baštinu. Kroz kritiku (i hermeneutiku kao logički uvjet legitimnosti kritike) ublažava se čuveni sukob «des anciens et des modernes», i stvara mogućnost usvajanja tradicije i prošlosti koja je postala problematična.

Ali u nesretnim vremenima kada je upitna sama sadašnjost, kada ideologija reducira

7 Peter Sloterdijk, „U istom čamcu“, „Beogradski krug“, Beograd, 2001., str. 40

8 E. D. Hirš, «Načela tumačenja», «Nolit», Beograd, 1983., str. 148-185

9 Hans Georg Gadamer, «Istina i metoda», «Veselin Masleša», Sarajevo, 1978.

jezik na totalitarni novogovor, kritika ima tautološku misiju spašavanja trivijalnih istina, «da hljeb je hljeb, da vino je vino, a voda da je voda» (Mak Dizdar, «Hiža u Milama»). Kritika tada nastupa u ime ukusa, i kroz ironiju, parodiju, satiru ili prosto dokument, izražava svoje: Ne. A reći Ne poluumnostima i antivrijednostima svog svijeta uvijek sadrži jak moralni impuls i nadu u promjenu. Jer, „kritika znači izmjenu života kroz izmjenu svijesti“.¹⁰

2. Islam i kritika

Je li moguće konstatovati ikakvu organsku fuziju islama i kritike? U kakvim relacijama stoje muslimani i kritika, koje vrijednosti, zapravo, islam promiče: slobodu, neslobodu, bezuvjetnu poslušnost, nonkonformizam? Ko je uzor, Ibrahim a.s. koji vodi ironični dijalog ili Hidir koji zahtjeva šutnju? I na koncu, nisu li većina savremenih muslimanskih zemalja, sa svojim eliminacijama kritike iz javnog sektora, dovoljan odgovor na naša pitanja? Nisu li vlasti u velikom broj muslimanskih zemalja despotske? Pa čak i kada promoviraju sekularizam, one to rade despotski, nedemokratski, apsolutistički.

Na prvi pogled, na temelju konstatovane neslobode, ali još više pomanjkanju otpora, moglo bi se pomisliti da islam ne posjeduje kritički potencijal, niti afirmiše kritiku. Postoje u pomenutim zemljama, istina, određeni teroristički akti usmjereni protiv vlasti, ali takve se radnje ne čine u ime slobode, nego uspostavljanja još veće poslušnosti i još temeljitije neslobode. Islam od vjernika - a takve interpretacije postoje - traži ahiret, a prema dunjalučkoj igri se očekuje indiferentnost. Što je najvažnije, ove interpretacije pronalaze uporišta u

10 Bernhard Waldenfels, «U mrežama životnog svijeta», «Veselin Masleša», Sarajevo, 1991., str. 424

ajetima, hadisima i izrekama ashaba ili tabi'ina. Na primjer, „O vjernici, pokoravajte se Allahu i pokoravajte se Poslaniku i predstavnicima vašim...“ (An-Nisa, 59) Muhammed a. s. kaže: „Ostanite vjerni onome kome ste dali prisegu na vjernost. Prema njima izvršavajte svoje obaveze, a Allah će njih pitati za ono što im je prepustio na upravljanje“.¹¹ Zaoštrimo slučaj i zapitajmo se: da li u slučaju islama vrijedi izreka *nomen est omen*?

Ne radi li se ovdje, u ovakvim interpretacijama, o jednoj ideologiji poslušnosti koja je podvaljena muslimanima? Prijatelj, koji je završio studije u Medini, pričao mi je sljedeći događaj. Jedan selefija je proglasio Bošnjake haridžijama, jer su se pobunili protiv aktualne komunističke vlasti. Pravila su jasna: protiv vlasti se ne buni. Ovaj primjer, koji sadrži ipak jedan ekstremni slučaj, nije zanemarljiv; njegova isključivost može biti mjera statističke sredine: ako je haram pobuniti se protiv Miloševića, šta je onda pobuna protiv saudijske kraljevske porodice?

Kako onda stoje stvari sa islamom i kritikom? Da li islam zaista naređuje bespogovornu poslušnost funkcionerima, čime bi svaki razgovor o kritici bio diskreditiran? Je li ime znak? Citira se ajet o pokoravanju, ali se ne citira ajet koji mu prethodi. Smatramo da je upravo u ovom ajetu moguće instalirati značaj kritike u islamu i dekonstruirati etablirane monološke strukture muslimanskih zajednica. „Allah vam zapovijeda da odgovorne službe onima koji su ih dostojni povjeravate i kada ljudima sudite da pravično sudite“. (An-Nisa, 58) Iz ajeta slijedi: zajednica ima obavezu da funkcije dodjeli dostojnima, a to je moguće samo ako u zajednici

11 „Muslimova zbirka hadisa“, „El-Kalem“, Sarajevo, 2004. str. 549

već postoji dijaloška i kritička praksa koja će bdjeti nad funkcijama. Drugim riječima, zajednica ima obavezu da afirmira kritiku i dijalog. To je farz. Bog ne preporučuje, nego naređuje, a tu naredbu vezuje za vrlinu pravde. Moja slobodna interpretacija ovog ajeta glasi: ako želite biti pravedni, bdijte nad funkcijama, ne dajte da nedostojni (nestručni?, nemoralni?, korumpirani?, nesposobni?, željni vlasti?)¹² budu na odgovornim funkcijama. Problem se javlja kada treba definirati tu „dostojnost“. U čijoj je nadležnosti ovo definiranje? Ko će reći ko je dostojan, a ko nije? Jasno, zajednica muslimana. Treba pretpostaviti jednu logičku situaciju opće ravnopravnosti svih vjernika u kojoj oni, prema principima islama i vlastite savjesti, određuju dostojnost odgovornih. Ako zajednica muslimana želi afirmirati ovaj ajet, ona mora kreirati kritički prostor i stvoriti javnost, a fundament takvog procesa mora biti hermeneutički: afirmacija dijaloga ili „otkrivanje razgovorne ugodnosti beskonačnog razgovora“.¹³ U takvoj logičkoj situaciji, kao u Rawlsovoj teoriji pravde, svi moraju biti ravnopravni. Pravila u tom početnom ekvilibriju su nedvosmislena: nema povlaštenih govornika, kojima je dopušteno da beskrajno ponavljaju matrice, nema funkcionera koji ne odgovaraju javnosti, nema didaktičara koji privatno manifestuju različite antivrijednosti. Jednostavno, nema povlaštenih, niti imunih na kritiku. Spremnost na dijalog se potvrđuje u totalnoj volji za međuvjerskom komunikacijom. Tu volju nije moguće glumiti. Ljudi prepoznaju ako vjerski poglavar ili imam u džematu glumi da sluša i uživa da govori. Na-

12 Naravno, cijelu stvar je potrebno depersonalizirati. Ne kritikuje se ličnosti, nego djela, sposobnosti, greške.

13 Odo Marquard, «Hermeneutika - odgovor na pitanje o pitanju», u «Klasici hermeneutike», uredio Jure Zovko, «Filozofska biblioteka Speculatio», Zadar, 2005

jbolji parametar spremnosti na dijalog onih koji su najodgovorniji ogleđa se u njihovom, sada već slavnom, stisku ruke: degradiranje sugovornika i potvrđivanje hijerarhije ozvaničuju se u početnom aktu komunikacije. Ljubav prema monologu ponekad poprima razmjere perverzije. A istina i pravda se javljaju u dvoje. Prva signatura urušavanja jedne zajednice jeste odsustvo kritičkog prostora. Zajednicu jednostavno ne vode dostojni. Oni a priori nisu dostojni ako odbijaju da svoje radnje potvrde u javnom diskursu muslimanske zajednice. Kvalitet u društvu iščezava. Dostojnost prestaje biti ideal zajednice. Svako ko misli da je iznad kritike i iznad dijaloga, iznevjerava veličanstveni 58. ajet iz sure An-Nisa i vjernicima oduzima pravo da izvrše Allahovu naredbu.

Kada se prati kur'ansko pripovijedanje o Božijim poslanicima, stiže se dojam moralne krnjavosti stvarnosti i negativnosti islama spram postojeće strukture činjenica. Islam je od početka negativan. Nuh je negativan, Hud, Salih, Ibrahim, sve do Muhammeda a.s., posebno Muhammed a.s. Islam ne počinje nadgradnjom, nego destrukcijom postojećih devijantnih moralnih i tradicijskih sistema. Ali, islam ne odbacuje nijednu činjenicu osim ako je antivrijednost; islam prosuđuje i ostavlja ono što je kvalitetno i korisno, a odbacuje ono štetno, mortificirajuće. Islam, logički i historijski, jeste kritika. Britka ironija u razgovoru sa vladarem, poigravanje sa trivijalnim istinama oko vječnosti i prolaznosti, sarkastični komentari nakon rušenja kipova, jesu Ibrahimova kritika. Ta negativnost islama, da ne bude zabune, nije nikakva vrijednosna odrednica; to je negacija pozitivnog stanja stvari koje uporno čuva svoju krnjavost. Sada

kada smo utvrdili da islam nesumnjivo ima u sebi negativni horizont, treba pronaći razloge i okvire aktiviranja te negativnosti. Muslimanska kritika može biti motivisana isključivo moralnim impulsima. Ona se temelji na kolektivnoj odgovornosti muslimana prema zajednici. Musliman kritikuje da bi poboljšao zajednicu, a ne vlastiti status u hijerarhiji zajednice. On mora reagovati (djelom, riječju ili srcem) ako neko demonstrira antiduhovnost, sve da je taj neko njihov poglavar. Takva kritika, u skladu sa islamskim ahlakom, mora biti argumentovana, utemeljena na znanju i činjenicama, lišena subjektivnih primjesa. Kritika ne smije prerasti u vrijeđanje ili vlastiti, sudbonosni obračun. Ali to su, naravno, opća mjesta.

„U jednom starom vicu iz Njemačke Demokratske Republike“, piše Slavoj Žižek, „Istočni Nijemac dobije posao u Sibiru; svjestan kako će sva pošta biti cenzurirana, on predlaže prijateljima: ‘Hajde da dogovorimo šifru: ako vam budem pisao plavim mastilom, znači istina je; ako je tinta crvena laž je.’ Nakon mjesec dana, prijateljima stiže prvo pismo, pisano plavim mastilom: ‘Ovdje je sve divno: radnje su krcate, hrane u izobilju, stanovi su komforni i ugodno zagrijani, kina prikazuju filmove sa zapada, puno je prekrasnih djevojaka spremnih za provod - jedino čega nema jeste crvena tinta.’“

Jesmo li mi muslimani, zaista slobodni, samo zato što nemamo možda jezik, tu „crvenu tintu“, kojom možemo izraziti svoju neslobodu? Nije li kritički deficit, koji je u Islamskoj zajednici evidentan, mjera naše unutarnje neslobode? A možda naš vic ima drugačiji epilog: crvene tinte ima u izobilju, ali je za nas crveno, još uvijek, sumnjiva boja.